

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОРОВЦОВА МАР'ЯНА СЕРГІЇВНА

УДК 159.922.1 : 37.018.1

**СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ХЛОПЦІВ У НЕПОВНІЙ СІМ'Ї**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
психологічних наук

Дніпропетровськ – 2013

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського
МОНмолодьспорту України

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Каліна Надія Федорівна**, Таврійський
національний університет імені В. І. Вернадського, кафедра глибинної психології та
психотерапії, завідувач

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Журавльова Лариса Петрівна**, Житомирський національний агроекологічний університет, проректор з науково-педагогічної, виховної роботи та зв'язків з громадськістю, кафедра історії, політології та психології, завідувач;

кандидат психологічних наук, доцент **Бондаревська Ірина Олегівна**, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра соціальної психології і психології управління, доцент

Захист відбудеться «25» березня 2013 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.051.16 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49027, м. Дніпропетровськ, площа Шевченка, 1, Палац студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, кімната 30.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий «23» лютого 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. В. Кубриченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасні публікації в галузі психології, філософії, соціології та педагогіки, присвячені проблемі ідентичності та її становлення, закидають суспільствам XXI століття чимало докорів стосовно їхнього розототожнення самим собі в етнічному, національному, релігійному аспектах, вказують на кризу провідних соціальних інститутів (в першу чергу – сім'ї), констатують виродження традиційної чоловічності та жіночності, знецінення усталених гендерних ідеалів. Особистість знаходиться під тиском нестабільної, невизначеної, хиткої соціальної реальності, що вносить тривогу й до переживання нею власної ідентичності, навіть тієї, що об'єктивована статтю – гендерної. Разом з тим актуальна культура повсякчас пропонує індивіду «купити» ілюзію ідентичності та дезорієнтує його численними фантазматичними ресурсами її досягнення, що часто суперечать одне одному, у зв'язку з чим гендерне смислотворення утруднюється.

Однак, на наше переконання, функціонально повноцінна сім'я здатна наділити дитину усім можливим психічним ресурсом для її нормального гендерного розвитку і здійснення, оскільки саме взаємостосунки з батьками детермінують зміст тих внутрішніх об'єктів, які в подальшому трансформуються в гендерні образи й уявлення, що підтверджено в роботах зарубіжних (А. Адлер, Д. Берлінгейм, Е. Еріксон, М. Кляйн, Р. Л. Тайсон, Ф. Тайсон, В. Техке, Дж. Франкл, А. Фрейд, З. Фрейд, Н. Чодороу, К. Г. Юнг, Р. Blos, R. Brannon, S. Juni, E. L. Rahamim, S. Mchale, A. Crouter, S. Whiteman та ін.) та вітчизняних дослідників (А. Алексєєва, Ю. Альошина, Г. Бевз, Т. Говорун, П. Горностай, Н. Городнова, С. Дев'ятих, Ю. Денисенко, Т. Зелінська, Б. Іваненко, Д. Іванов, О. Кікінежді, Л. Клочек, М. Малкович, Т. Надвинична, А. Палій, Н. Пилат, В. Порядіна, Л. Семенова, О. Сорокіна, І. Стахів, Н. Харламенкова, А. Фурман, А. Чекаліна, Л. Шустова, Т. Яценко та ін.). Вказаними авторами розкрито ідентифікаційну роль матері та батька на різних етапах психосексуального розвитку дитини, прояснено механізм формування почуття ідентичності, зокрема гендерної, в процесі батьківсько-дитячих стосунків. Однак постає питання про змістово-динамічні характеристики гендерної ідентичності особистості в умовах відсутності одного з батьків.

Варто зазначити, що проблема становлення особистості в неповній сім'ї є предметом широкого кола міждисциплінарних досліджень, у тому числі – робіт психологів: А. Аблітарової, О. Асадуліної, О. Левицької, А. Новаковської, Б. Нусхаєвої, Л. Рось, Е. Смірнкової, В. Собкіна, Дж. Шаллера, А. Honig та ін. Особливості тих чи інших аспектів гендерного розвитку в умовах виховання в неповній сім'ї розглянуто в роботах В. Васютинського, Н. Городнової, О. Калини, А. Холмогорової та ін. Однак, на наш погляд, дані дослідження оминають дві ключові проблеми: проблему динамічних аспектів гендерної ідентичності в онтогенезі та проблему особливостей її глибинної компоненти. З огляду на зазначене, ми вважаємо проблему становлення гендерної ідентичності особистості в неповній сім'ї вирішеною фрагментарно, що тим більш актуально стосовно хлопців.

Психосексуальному та власне гендерному розвитку чоловіка присвячені роботи К. Герінгтон, Д. Гілмора, Р. Джонсона, М. Кіммела, А. Козлова, І. Кона, Ж. Курню, К. Сільверман, Р. Тимошенко, С. Ушакіна, Дж. Холліса та ін. У них розглянуто проблему

тиску маскулінності як міфічної чоловічності на особистість чоловіка, а також викладено типові проблеми в переживанні ідентичності чоловіками на етапі зрілості, пов'язані з їхнім раннім гендерним досвідом, у тому числі з проблемою фактичної чи функціональної відсутності батька. Проте ретроспективний аналіз особистісної історії клієнта відтворює світ переживань його минулого у викривленому, спотвореному вигляді внаслідок автотерапевтичних процесів у несвідомому, тож багато особливостей його гендерного розвитку не потрапляють до поля зору дослідника. У зв'язку із зазначеним, актуальним є дослідження становлення гендерної ідентичності чоловіка на різних вікових етапах, перш за все впродовж виховання в батьківській сім'ї.

Наявність об'єктивного протиріччя між сучасним запитом психологічної теорії та практики щодо прояснення особливостей процесу становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї та теоретико-емпіричним матеріалом з цього питання обумовила вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження тісно пов'язана з науковими розробками кафедри глибинної психології та психотерапії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського в рамках наукової теми «Дослідження самодетермінації життя особистості в нормі і патології» (номер державної реєстрації 0106U008675). Тему дисертації затверджено вченою радою Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (протокол № 1 від 27.01.2011 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України (протокол № 7 від 27.09.2011 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї (без батька).

Відповідно до поставленої мети визначено низку таких теоретичних і прикладних **задач дослідження**:

1) на основі теоретико-методологічного аналізу основних підходів до розуміння проблеми гендерної ідентичності, уточнити сутнісний зміст та динаміку становлення гендерної ідентичності хлопця;

2) з'ясувати можливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопчика, пов'язані з відсутністю батька;

3) розробити програму емпіричного дослідження особливостей процесу становлення гендерної ідентичності хлопців, що зростають в неповній сім'ї (без батька);

4) дослідити особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей на різних етапах онтогенезу;

5) визначити особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї, в порівнянні з хлопцями, що зростають у повній.

Об'єкт дослідження – чоловіча гендерна ідентичність.

Предмет дослідження – становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї (без батька).

Гіпотези дослідження: 1) становлення гендерної ідентичності хлопця в неповній сім'ї (без батька) динамічно та змістовно відрізняється від становлення у повній; 2) гендерна ідентичність хлопців, що виховуються без батька, характеризується вищим рівнем розузгодженості між поведінковим, когнітивним та

глибинним рівнем її функціонування.

Для досягнення мети та реалізації поставлених задач було обрано такі **методи дослідження**: *теоретичні*: ретроспективний і системний аналіз філософської, педагогічної, психологічної, соціологічної літератури з обраної теми, що дозволило уточнити понятійний апарат дослідження; систематизація, узагальнення; *емпіричні*: опитування, експертне оцінювання, аналіз серії психомалюнків; *статистичні*: описовий статистичний аналіз даних, ранжування, порівняння емпіричних даних за допомогою U-критерію Манна-Уїтні, H-критерію Крускала-Уолліса, ϕ^* -критерію кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерію Пірсона, встановлення взаємозв'язків між показниками за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, точкового бісерального коефіцієнта кореляції Пірсона; *інтерпретаційні*: психологічний аналіз, синтез та тлумачення отриманих емпіричних даних з позицій глибинної психології.

До діагностичного комплексу ввійшли такі методиками: для визначення когнітивної складової гендерної ідентичності – статоворольовий опитувальник С.Бем, поведінкової складової – експертне оцінювання піддослідних третьою особою на основі статоворольового опитувальника С. Бем, глибинної складової – порівняльний аналіз серії із трьох психомалюнків: «Я», «Чоловік», «Жінка».

Дослідження проводилось на вибірці загальним обсягом у 240 осіб, яку склали хлопці 7–8, 13–14 та 17–18 років, що виховуються в повних та неповних сім'ях. Дослідно-експериментальною базою дослідження стали загальноосвітні заклади м. Кривого Рогу (гімназії № 91 та № 24, ЗОШ № 57, ЗОШ № 123), ДОТ «Парус» (смт. Лазурне Херсонської обл.), ДВНЗ «Криворізький національний університет» і ДНЗ «Хмельницький центр професійно-технічної освіти торгівлі та харчових технологій».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* представлено теоретико-емпіричні дані про особливості динаміки становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї без батька у період з молодшого шкільного по юнацький вік стосовно відношення репрезентацій Самості до репрезентацій статі у глибинному, когнітивному і поведінковому вимірах;

– *вперше* уточнено зміст ключових понять гендерної психології (гендер, гендерна ідентичність) з урахуванням глибинного виміру психіки та з позицій генетичної теорії; визначено основні детермінанти становлення гендерної ідентичності особистості; описано типові психологічні труднощі, характерні становленню гендерної ідентичності чоловіка; розглянуто значення маскулінності та чоловічності у переживанні гендерної ідентичності чоловіком; узагальнено особливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця;

– *вперше* засвідчено семантичні, структурні та динамічні особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей; встановлено вплив чинника відсутності батька в родині на змістові характеристики та хід становлення гендерної ідентичності хлопців на різних етапах онтогенезу;

– *дістало подальший розвиток* уявлення про обумовленість ідентичності, зокрема гендерної, досвідом взаємостосунків з матір'ю та батьком.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні діагностичного комплексу, застосування якого дозволяє досліджувати гендерну ідентичність на поведінковому, когнітивному та глибинному рівнях без апеляцій до

маскулінності-фемінінності особистості; у забезпеченні індивідуального підходу до психологічного обстеження особистості, що зростає у неповній сім'ї; у можливості використання отриманих результатів для надання психологічної допомоги чоловікам, які мають проблеми, пов'язані з втратою чи порушенням почуття ідентичності, та у психологічному консультуванні матерів-одиначок.

Результати проведеного дослідження *впроваджено* у діяльність психологічної служби гімназії № 91 м. Кривого Рогу (довідка № 1 від 21.12.2012 р.); у навчальний процес на факультеті психології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (довідка № 92/55 від 13.09.2012 р.); у навчальний процес на психолого-педагогічному факультеті Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (довідка № 02/23-01/3 від 09.01.2013 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були представлені та обговорені на міжнародних науково-практичних конференціях: «Современная психология: теория и практика» (Москва, 2011), «Actual problems and modern trends of development of psychology and pedagogic» (Київ – Лондон, 2011), «Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи» (Львів, 2011), «Педагогіка і психологія: наука, освіта, інновації» (Одеса, 2011), «Социально-психологические проблемы и исследования детства: ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников» (Пенза, Вітебськ, Москва, 2012), «Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології» (Львів, 2012), «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Рівне, 2012), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2012), «Основні парадигми педагогіки та психології в XXI столітті» (Одеса, 2012), «Актуальные проблемы психологии и педагогики в условиях глобализации социума» (Харків, 2012), «Гендерные аспекты гуманитарных наук» (Новосибірськ, 2012), «Badania naukowe. Teoria i praktyka» (Вроцлав, Польща, 2012), «Прогрессивное развитие мировой науки» (Донецьк, 2012); на Всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 2011), «Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства» (Кременчук, 2012); на науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія: наука, реальність, застосування» (Харків, 2012); на Всеросійській конференції з міжнародною участю «Гендер, права человека, историческое знание: актуальные проблемы и перспективы исследований» (Ліпецьк, Росія, 2012); на наукових конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів «Дні науки ТНУ ім. В.І. Вернадського» (Сімферополь, 2011–2012); на засіданнях кафедри глибинної психології та психотерапії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (2010–2012).

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 25 одноосібних публікаціях, серед яких 7 – у провідних наукових фахових виданнях України, 18 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (267 найменувань, з них 35 – іноземними мовами), 13 додатків. Повний обсяг дисертації – 234 сторінки, в тому числі: основний зміст викладено на 186 сторінках, список використаних джерел – на 26 сторінках, додатки – на 22 сторінках. Дисертація

проілюстрована 38 таблицями та 1 рисунком на 39 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет дослідження, сформульовано гіпотези та вказано відповідні методи їх перевірки; розкрито наукову новизну та практичне значення результатів дослідження; наведено дані про апробацію результатів дослідження та публікації; подано відомості про структуру й обсяг дисертації.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні основи дослідження становлення гендерної ідентичності чоловіка»* – здійснено аналіз основних підходів до проблеми гендерної ідентичності, на основі чого уточнено її зміст та структурний зв'язок з гендером особистості, з'ясовано основні детермінанти, хід та новоутворення становлення гендерної ідентичності в онтогенезі, розкрито особливості становлення гендерної ідентичності чоловіка, визначено можливості та обмеження неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця.

Внаслідок здійсненого аналізу сучасних теоретико-емпіричних досліджень гендеру та гендерної ідентичності, зокрема вітчизняних, було виявлено, що у дискурсах філософії, психології, соціології і педагогіки нині співіснують три основні підходи до тлумачення змісту гендерної ідентичності: свідомісний, статусно-рольовий та самісний. За свідомісним підходом гендерна ідентичність розглядається як аспект самосвідомості або ступінь усвідомлення особистістю своєї статі / гендеру (В. Elliot, Р. Carver, S. Kessler, С. Martin, D. Perry, D. Ruble, J. Szkrybalo, J. Yunger, Ю. Белікова, М. Бороденко, С. Бутковська, Т. Говорун, Н. Городнова, В. Добреньков, С. Дев'ятих, І. Кириллова, О. Кікінежді, В. Козлов, М. Коляснікова, А. Кравченко, Т. Лень, О. Морозова-Ларіна, В. Новицька, В. Петровський, Н. Смелзер, Н. Шухова та ін.). Статусно-рольовий підхід пов'язує гендерну ідентичність зі способом і умовою організації поведінки з відтворення жіночності чи чоловічності, статусом оволодіння гендерною роллю (С. Бем, Дж. Батлер, І. Бондаревська, П. Горностай, Т. Данильченко, С. Іванченко, Є. Ільїн, В. Москаленко, Т. Надвична, В. Романова, Т. Склярчук, А. Фурман та ін.). У межах самісного підходу гендерну ідентичність розглянуто як аспект, прояв або умовний компонент Самості, Власного Я, особистісної ідентичності (J. Ross-Gordon, Н. Бурлакова, С. Діденко, О. Козлова, Ф. Леонтіу, Л. Ожигова, І. Романов, О. Соколова, А. Чекаліна та ін.).

Внаслідок розгляду виділених підходів було встановлено, що вони звертаються до значущих аспектів гендерного, які варто розглядати у системі трьох взаємопов'язаних вимірів: глибинне (реальне, тілесне, несвідоме, чуттєве, статеве, сексуальне, хтивне); когнітивне (пізнаванне, доступне свідомості, стереотипне, уявлюване, уявне); поведінкове (активне, дійове, рольове, діяльнісне).

Вказана система дозволяє досліджувати гендерну ідентичність через її твірну основу – *гендер*, що розглядається нами як цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобута індивідом у результаті набуття індивідуального досвіду. Функціонування гендеру у трьох вказаних вимірах можна розглядати як умовну структуру із таких компонентів: *гендерного концепту* – тих

аспектів гендеру, що є доступними свідомості та виражають індивідуальну семіотичну структуру статево-маркованих якостей, властивостей і подій реальності, яка дозволяє особистості мислити стать і породжуватись як текст певної статі; *гендерного образу* – чуттєвого (в тому числі – допорогового), дознакового, реального сприймання своєї та іншої статі, напрочуд тілесного, пов'язаного перед усім із потягом-відразою, і, пізніше, із більш складними емоціями, що значною мірою стосується попереднього (в тому числі – пренатального, раннього) досвіду статі, є динамічним та вимагає означення особистістю: у поведінці, в нарації або ж – у вигляді симптому; *гендерних практик* – способів конкретного поведінкового здійснення, що мають потенціал реалізації особистістю себе як чоловіка або жінки завдяки своєму статево-маркованому смислового навантаженню.

Відповідно до викладеної позиції нами визначено *гендерну ідентичність* як переживання неперервної самототожності, справжності себе як чоловіка або жінки на різних рівнях відношень гендеру до Самості. Йдеться про відчуття відповідності Самості гендеру у глибинній, когнітивній та поведінковій площинах: відповідності Я-концепту – гендерному концепту; Я-практик – гендерним практикам; глибинного образу Я – гендерному образу.

Узагальнено, що з метою визначення типу, виду чи рівня гендерної ідентичності дослідники застосовують різноманітні типології, які умовно об'єднано нами у дві групи: нормативно-рівневі (С. Бем, Б. Алексєєв, І. Кириллова, І. Романов, В. Романова, О. Труфанова, А. Чекаліна та ін.) та порядково-структурні (А. Bandura, К. Bussey, Р. Carver, S. Egan, С. Martin, D. Perry, D. Ruble, J. Szkrybalo, J. Yunger, Л. Ожигова, Р. Тайсон, Ф. Тайсон та ін.).

Виявлено, що дослідження проблеми *детермінант* становлення гендерної ідентичності у наукових дискурсах представлене вивченням агентів та механізмів здійснення цього процесу. Серед основних *агентів* становлення гендерної ідентичності особистості розглядають сім'ю (Г. Бєвз, Ю. Бохонкова, В. Васютинський, П. Горностаї, А. Денисенко, Ю. Денисенко, О. Лопухова, Н. Харламенкова та ін.), тип виховання (А. Галичанська, С. Діденко, О. Козлова, А. Купріянова, М. Малкович, Г. Махмадамінова, Я. М'якгінова, О. Сорокіна), особистості матері і батька, альтернативні агенти гендерного розвитку (S. Golombok, R. Fivush, J. Ross-Gordon, Ю. Белікова, Т. Бурейчак, М. Каширина, В. Ключикова-Цобенко, В. Козлов, В. Порядіна, С. Семчук, К. Сьмьордова, А. Чекаліна, Н. Шухова), в тому числі – культуру (Т. Говорун, В. Романова, Дж. Франкл) та мову (Т. Бурейчак, С. Зикова, Ю. Маслова, О. Містрюкова, М. Савіна, С. Семчук, Н. Шабаєва). Усю множину зазначених агентів ми об'єднали в дві групи: а) особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і б) мовленнєві репрезентації феноменів культури (гендерні стереотипи, норми, приписи тощо).

Серед *механізмів* становлення гендерної ідентичності особистості основними виділено: ідентифікацію (Е. Вадінтер, Ш. Бьорн, О. Донченко, Е. Еріксон, Л. Клочек, В. Ключикова-Цобенко, І. Кон, М. Кубаєвський, Р. Лейнг, Г. Махмадамінова, Р. Тайсон, Ф. Тайсон, Дж. Франкл, З. Фрейд, А. Чекаліна, К.Г. Юнг), соціалізацію (А. Bandura, К. Bussey, А. Crouter, С. Kaczala, S. McHale, В. Okun, S. Whiteman, А. Алексєєва, О. Аніщенко, Т. Говорун, Н. Городнова, Т. Данильченко, С. Дев'ятих, К. Джаклін, В. Добреньков, І. Дорошина, В. Козлов, Я. Корнілова, А. Кравченко, Т. Лєнь, С. Макаренко, Е. Маккобі, В. Москаленко, Т. Надвичина, В. Новицька, Н. Пилат,

Н. Радіна, Н. Смелзер, І. Стахів, Л. Тодорів, А. Фурман, А. Чекаліна, Н. Шухова, Р. Юнусова, Н. Яворська), інтеріоризацію (S. Stryker, С. Бутковська, В. Васютинський, Д. Логвінова, О. Чистякова, Н. Чодороу), індивідуацію (Я. Коломинський, М. Малер, Дж. Мак-Девітт, Л. Ожигова, К.Г. Юнг) та ініціацію (Дж. Кемпбел, Дж. Холліс). Припущено, що кожен із зазначених механізмів є більш або менш актуальним на різних етапах онтогенезу.

Спираючись на теоретико-емпіричні дослідження, що стосуються психосексуального розвитку індивіда, конституювання суб'єкта та генези здійснення особистості в цілому (викладені у роботах А. Адлера, Е. Еріксона, А. Зупанчич, Дж. Кемпбела, М. Кляйн, Ю. Крістевої, Ж. Лакана, Р. Лейнга, М. Малера, Дж. Мак-Девітта, М. Ніколчиної, В. Техке, Дж. Франкла, М.-Л. фон Франц, З. Фрейда, А. Фрейд, Н. Чодороу, К. Г. Юнга, S. Stryker, Г. Дьяконова, Н. Каліної, М. Кубаєвського, С. Максименка, Е. Труфанової, В. Хьосле, Т. Яценко), основною детермінантою становлення гендерної ідентичності особистості нами визначено природну *нужду* до означення статі та до інтеграції особистості в несуперечну цілісність.

Виявлено, що хід становлення гендерної ідентичності, у зв'язку із різними тлумаченнями останньої, є фрагментарно репрезентованим у класичних та сучасних теоретико-емпіричних дослідженнях, що потребує аналізу та інтеграції. Узагальнено, що становлення гендерної ідентичності є процесом появи та смислового збагачення індивідуальної ідентичності особистості відносно її гендеру в ході психосексуального розвитку індивіда, початок якого пов'язаний із диференціацією Я, та який характеризується появою новоутворень: досягненням гендерної константності до 7 років, формуванням гендерної ролі до 13 та гендерного самовизначення, пов'язаного з розв'язанням юнацької кризи у 17–18 років.

Визначено, що становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості, обумовлені біологічно і соціально, реалізація яких здійснює вплив на зміст його гендеру та гендерної ідентичності. Досягнення чоловіком гендерної ідентичності пов'язують із розвитком і реалізацією певної якості, системи особистісних рис індивіда. Під такою, на зміну маскулінності, нині слушно вважати чоловічність (Ш. Бьорд, К. Герінгтон, Д. Гілмор, М. Кімел, І. Кон, С. Ушакін та ін.), яка, за нашими висновками, потребує не здобуття, а пізнання, прийняття і означення.

Систематизовано особливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця: невиконання ключових ролей, пов'язаних з присутністю батька (А. Нопіг, А. Аблітарова, Ю. Альошина, А. Волович, В. Добреньков, О. Калина, А. Кравченко, О. Левицька, Л. Рось, Дж. Холліс, А. Холмогорова, Дж. Франкл); актуалізація руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки (А. Адлер, В. Васютинський, Е. Еріксон, М. Кімел, Д. Марс, Дж. Рейнгольд, Н. Смелзер, Н. Хамітов, М.-Л. фон Франц); зниження якості образу батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка (О. Калина, К. Маховер, І. Павлов, А. Холмогорова).

У **другому розділі** – *«Емпіричне дослідження особливостей гендерної ідентичності хлопців різного віку, що зростають у неповній сім'ї»* – викладено організацію і зміст етапів дослідження гендерної ідентичності хлопців; визначено методіку дослідження виділених трьох компонентів гендерної ідентичності особистості; наведено результати емпіричного дослідження особливостей гендерної

ідентичності хлопців різного віку, що зростають у неповних сім'ях; інтерпретовано значення відсутності батька для кожного компонента та загальної структури гендерної ідентичності хлопця на різних етапах онтогенезу.

Процес емпіричного дослідження включив чотири етапи: підготовчий, діагностичний, математико-аналітичний та інтерпретаційний.

На *підготовчому етапі* було відібрано діагностичний інструментарій на визначення виділених нами трьох компонентів гендерної ідентичності особистості. Відмова від застосування шкал «маскулінності» та «фемінінності» у статоворольовому опитувальнику С. Бем зумовила введення коефіцієнтів відповідності різних рівнів, покликаних математично відобразити відношення репрезентацій Самості до репрезентацій статі, а також коефіцієнта лабільності-ригідності гендерних меж. Задля дослідження особливостей глибинного компонента гендерної ідентичності було розроблено бланк для реєстрації графічних збігів у парах психомалюнків «Я» і «Чоловік», «Я» і «Жінка», що спирається на теоретико-емпіричні дослідження Л. Гаркавенко, Д. Дилео, Т. Доцевич, С. Леві, К. Махвер, С. Носова, О. Потьомкіної, Е. Потьомкіної, Г. Фьорса, М. Чобітько і Т. Яценко.

З метою розв'язання питання становлення чоловічої гендерної ідентичності в умовах виховання в неповній сім'ї респондентів було об'єднано у дві групи: експериментальну та контрольну. Експериментальну групу склали хлопці, що виховуються без батька (90 хлопців з неповних сімей, по 30 у кожній віковій групі). Хлопці з повних сімей утворили контрольну групу вибірки (150 хлопців з повних сімей, по 50 у кожній віковій групі). 17 учителів загальноосвітніх шкіл та вихователів дитячого оздоровчого табору виступили в ролі експертів.

На *діагностичному етапі* було проведено дослідження респондентів за обраними методиками із подальшим зіставленням отриманих даних між досліджуваними контрольної та експериментальної групи. Щирість, природність результатів дослідження були забезпечені проголошенням мотиваційної інструкції та встановленням такого порядку діагностичних процедур: психомалюнок «Я»; статоворольовий опитувальник С. Бем на визначення Я-концепту піддослідного; психомалюнки «Чоловік» і «Жінка»; статоворольовий опитувальник С. Бем на визначення гендерних концептів чоловічого і жіночого. Час проведення експертного оцінювання був довільним. Респонденти юнацького віку не оцінювались експертом.

Суть первинної обробки отриманих емпіричних даних полягала у підрахунку збігів між Я-концептом і гендерним концептом, між Я-практиками, оціненими експертами, та гендерним концептом, між глибинним образом Я та гендерним образом, а також у обчисленні відношення цих збігів до рівнів розробленості зазначених компонентів гендеру. Підрахунок частоти використання кольорів у психомалюнках «Чоловік» і «Жінка» дозволив визначити групові тенденції у глибинній семантиці гендерного образу. Інтерпретація використання кольору у змалюванні образів Чоловіка і Жінки спиралась на загальні положення психології кольору, викладені у роботах Б. Базими, М. Люшера, Л. Собчик, П. Яньшина, Г. Клара, а також на інтерпретаційні схеми Колірного тесту ставлень, розроблені Є. Бажиним, А. Еткіндом та А. Лутошкіним.

На *математико-аналітичному етапі* нами було реалізовано такі два кроки:

1) підрахунок первинних даних і відповідних коефіцієнтів гендерної

ідентичності за результатами викладених методик по кожному досліджуваному; статистичний аналіз середніх значень і взаємозв'язків між показниками в кожній групі вибірок (дескриптивний аналіз, ранжування, кореляційний аналіз за коефіцієнтом рангової кореляції r_s Спірмена); обрахунок статистично значущих різниць у показниках між контрольною та експериментальною вибірками в кожній з вікових груп (U-критерій Манна-Уїтні, точковий бісеріальний коефіцієнт кореляції r_{bp} Пірсона, ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерій Пірсона);

2) визначення тенденцій у змінах обрахованих показників між групами різного віку (H-критерій Крускала-Уолліса, U-критерій Манна-Уїтні, ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, χ^2 -критерій Пірсона).

Відповідні математичні обрахунки здійснювались із використанням стандартних пакетів статистичних програм STATISTICA 10.0 та SPSS 17.0.

На *інтерпретаційному етапі* дослідження нами було здійснено психологічний аналіз, синтез та тлумачення отриманих даних з позицій глибинної психології.

Внаслідок реалізації зазначених діагностичних та математичних процедур нами було встановлено низку *особливостей гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей*. Зокрема, у молодшому шкільному віці хлопчики з неповних сімей у порівнянні з хлопчиками з повних мають *на когнітивному рівні*: вищий ступінь розробленості концепту «чоловіче» ($U_{\text{ч}}=556$, $p<0,05$) та нижчий – концепту «жіноче» ($U_{\text{ж}}=540,5$, $p<0,05$) при подібному рівні розробленості Я-концептів; достовірно вищий ступінь лабільності гендерних меж ($U_{\text{сн}}=437,5$, $p<0,01$); подібність у рівні відповідності Я-концепту концепту «чоловіче» та достовірно нижчий рівень відповідності Я-концепту концепту «жіноче» ($U_{\text{кж}}=423$, $p<0,01$), що, доповнене особливостями семантики цих концептів, виражає достатній ступінь відповідності власній чоловічності завдяки інфляції й ідеалізації чоловічого, десеміотизації і мінімізації жіночого та встановленню лабільної межі між ними у гендерному концепті; *на поведінковому рівні*: вищий ступінь поведінкової відповідності концепту «чоловіче» ($U_{\text{кпч}}=399,5$, $p<0,01$) та подібність у рівні відповідності Я-практик концепту «жіноче», що засвідчує досягнення гендерної тотожності через посилене демонстрування власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках; *на глибинному рівні*: більша кількість графічних збігів між психомалюнками «Я» та «Чоловік» ($U_{\text{гч}}=464$, $p<0,01$), «Я» та «Жінка» ($U_{\text{гж}}=481,5$, $p<0,01$), більша частка психомалюнків «Чоловік», позбавлених кольору та забарвлених жовтим, менша частка – зеленим, більша частка психомалюнків «Жінка», позбавлених кольору, менша частка змалювання образу Жінки чорним, коричневим та зеленим, подібність у рівні відповідності глибинного образу Я образу Чоловіка і образу Я образу Жінки, що вказує на встановлення глибинної тотожності з гендерним образом завдяки посиленню ідентифікаційних зв'язків із ним на противагу відторгненню жіночності.

В узагальненому вигляді залежності показників гендерної ідентичності хлопчиків 7–8 років від чинника відсутності батька представлені у таблиці 1, побудованої за значеннями точкового бісеріального коефіцієнта кореляції Пірсона, за даними якої хлопчики із неповних сімей, порівняно з хлопчиками з повних, мають достовірно вищу відповідність Я-концепту концепту «жіночого», яскравіше проявляють свою чоловічність у поведінці та мають дещо гнучкіші гендерні межі.

Внаслідок застосування коефіцієнта рангової кореляції Спірмена по

відношенню до значень коефіцієнтів гендерної ідентичності різних рівнів нами було визначено, що за *структурою* гендерна ідентичність хлопчиків 7–8 років з неповних сімей є фрагментованою: її когнітивний, поведінковий та глибинний компоненти не пов'язані між собою. Усвідомлення власної чоловічності не корелює з її проявами, а останні не виражають глибинного прийняття образу Чоловіка.

Таблиця 1

**Кореляції між коефіцієнтами гендерної ідентичності
хлопців та чинником відсутності батька**

Коефіцієнт Чинник	Когнітивний компонент		Поведінковий компонент		Глибинний компонент		Лабільність гендерних меж
	$k_{ч}$	$k_{ж}$	$k_{гпч}$	$k_{гпж}$	$k_{гч}$	$k_{гж}$	$k_{сн}$
відсутність батька	Хлопчики 7–8 років						
	0,038	-0,378**	0,332**	0,007	0,055	-0,055	0,243*
	Хлопці 13–14 років						
	0,101	0,177	0,031	0,091	-0,083	0,083	0,176
	Юнаки 17–18 років						
	0,123	0,176	–	–	0,231*	0,231*	0,095

Примітки:

1. Коефіцієнти відповідності (k): $k_{ч}$ – Я-концепту концепту «чоловіче»; $k_{ж}$ – Я-концепту концепту «жіноче», $k_{гпч}$ – Я-практик концепту «чоловіче», $k_{гпж}$ – Я-практик концепту «жіноче», $k_{гч}$ – образу Я глибинному образу Чоловіка, $k_{гж}$ – образу Я глибинному образу Жінки; $k_{сн}$ – коефіцієнт лабільності-ригідності гендерних меж;

2. ** – кореляція є значущою на рівні $p < 0,01$; * – кореляція є значущою на рівні $p < 0,05$.

У підлітковому віці хлопці з неповних сімей у порівнянні з хлопцями з повних мають *на когнітивному рівні*: вищий ступінь розробленості концепту «чоловіче» ($U_{ч}=548,5$, $p < 0,05$), подібність у рівнях розробленості концепту «жіноче» і концепту «Я», в рівні лабільності-ригідності гендерних меж, подібність у рівнях відповідності Я-концепту концептам «чоловіче» і «жіноче», що вказує на збереження інфляції чоловічого при згасанні десеміотизації жіночого та, з урахуванням семантики гендерних концептів, характеризується амбівалентністю жіночої компоненти гендеру; *на поведінковому рівні*: подібність в рівні поведінкової відповідності концептам «чоловіче» і «жіноче», що, зважаючи на відмінність в семантиці цих концептів, свідчить про досягнення відповідності гендерних практик індивідуальному гендерному концепту, а не гендерним експектаціям соціуму; *на глибинному рівні*: подібність в кількості графічних збігів у парах психомалюнків «Я» і «Чоловік», «Я» і «Жінка», більша частка використання сірого і фіолетового у психомалюнках «Чоловік», менша частка використання жовтого і зеленого, більша частка психомалюнків «Жінка», де вжито фіолетовий колір, подібність у рівні відповідності глибинного образу Я образу Чоловіка та образу Жінки, що говорить про узгодженість образу Я із гендерними образами, однак останні характеризуються низькоресурсним чоловічим та амбівалентним жіночим компонентами.

Розраховані значення точкового бісеріального коефіцієнта кореляції між різними показниками гендерної ідентичності хлопців-підлітків та чинником відсутності батька представлені у таблиці 1, за якою дійсність переживання

гендерної ідентичності хлопчиком-підлітком на всіх рівнях не залежить від чинника відсутності батька, проте воно має змістові особливості, що стосуються індивідуалізації гендерного концепту та невротизації гендерного образу.

У результаті розрахунку коефіцієнта рангової кореляції Спірмена між показниками різних компонентів гендерної ідентичності хлопців-підлітків було встановлено, що, на противагу цілісності та узгодженості *структури* гендерної ідентичності респондентів з повних сімей, у хлопців 13–14 років з неповних вона має низький рівень узгодженості, де фантазматичне уявлення про власну відповідність чоловічності функціонує окремо від її реального здійснення чи глибинного прийняття, а гендерні практики можуть вказувати на кризу ідентичності, але є неінформативними відносно норми.

В юнацькому віці у хлопців з неповних сімей у порівнянні з хлопцями з повних виявлено *на когнітивному рівні*: подібність у рівні розробленості концептів «чоловіче», «жіноче» та «Я», подібність у рівнях лабільності гендерних меж, відповідності Я-концепту концепту «чоловіче» та концепту «жіноче», що свідчить про подібність між компонентами гендерної ідентичності юнаків із повних і неповних сімей і за розробленістю гендерного концепту та концепту Я, і за рівнем відповідності між ними, що досягається завдяки відмінностям у їхній семантиці; *на глибинному рівні*: подібність в кількості графічних збігів між психомалюнками «Я» і «Чоловік», «Я» і «Жінка», подібність у частоті використання кольорів у психомалюнку «Чоловік», більша частка психомалюнків «Жінка», де вжито сірий колір, вищий рівень відповідності глибинного образу Я образу Чоловіка ($U_{\text{крч}}=553,5$, $p<0,05$), нижчий рівень відповідності глибинного образу Я образу Жінки ($U_{\text{крж}}=553,5$, $p<0,05$), що свідчить про гендерну асиметрію в глибинному рівні гендерної ідентичності юнаків із неповних сімей на користь чоловічої компоненти.

Зв'язок показників різних рівнів гендерної ідентичності юнаків із чинником відсутності батька за точковим бісеріальним коефіцієнтом кореляції Пірсона представлено у таблиці 1, за даними якої юнаки, що виховуються в неповних сім'ях, мають вищий рівень відповідності між глибинним образом Я і образом Чоловіка, ніж юнаки з повних сімей. Між значеннями гендерної відповідності когнітивного рівня у групах юнаків з повних та неповних сімей немає достовірних розбіжностей.

Завдяки обчисленню коефіцієнта рангової кореляції Спірмена щодо значень коефіцієнтів гендерної ідентичності різних рівнів встановлено, що за *структурою* гендерна ідентичність юнаків з неповних сімей характеризується низьким ступенем узгодженості між когнітивним і глибинним компонентом, що пов'язане із потребами самовизначення і є нормальним для вікового гендерного розвитку, та асиметрією гендерного образу, пов'язаною із тенденцією до глибинного відторгнення жіночого.

У третьому розділі – «*Математичний аналіз та інтерпретація результатів проведеного емпіричного дослідження становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї*» – викладено результати математичного аналізу даних емпіричного дослідження становлення когнітивного, поведінкового і глибинного компонентів гендерної ідентичності хлопців у повній та неповній сім'ї з молодшого шкільного по юнацький вік, на основі яких визначено особливості становлення гендерної ідентичності хлопців в неповній сім'ї.

Становлення когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців із повних сімей у досліджуваний нами період характеризується тенденцією до збереження

сталості розробленості концепту «чоловіче» ($H_q=0,48$) і ступеня відповідності йому ($H_{кч}=8,52$, $p<0,05$; $U_{13}=1211,5$), а також – до розширення концепту «жіноче» ($H_{ж}=13,53$, $p<0,01$) і зменшення відповідності йому ($H_{кж}=25,07$, $p<0,01$), що найбільш виражене в підлітковому віці, згладжується в юнацькому й обумовлює зростання рівня лабільності гендерних меж ($H_{кчн}=63,56$, $p<0,01$). На противагу цьому, *становлення когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей* має якісні відмінності, пов'язані із розвитком жіночої компоненти гендерного концепту ($H_{ж}=26,07$, $p<0,01$; з підліткового по юнацький – $U_{ж23}=406$) в аспекті її перетворення від десеміотизованої – через амбівалентну – до позитивної, що детермінує розвиток чи стагнацію лабільності гендерних меж ($H_{кчн}=36,33$, $p<0,01$; з підліткового по юнацький – $U_{23}=420$) та зростання прийняття в собі рис і якостей, маркованих як «жіночі» ($H_{кж}=5,69$; з підліткового по юнацький – $U_{кж23}=298$, $p<0,05$). Отже, відмінності у становленні когнітивного компонента гендерної ідентичності хлопців з повних та неповних сімей обумовленні особливостями розробленості та змісту жіночої компоненти їхніх гендерних концептів.

Становлення поведінкового компонента гендерної ідентичності хлопців у повній сім'ї з молодшого шкільного по підлітковий вік характеризується розширенням репертуару поведінкових засобів для здійснення статі та підвищенням їх зрозумілості, однозначності в якості сем статевого, що обумовлює зростання рівня поведінкової відповідності власному гендерному концепту: і концепту «чоловіче» ($U_{гч}=654$, $p<0,01$), і концепту «жіноче» ($U_{гж}=819$, $p<0,01$). У *становленні поведінкового компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей* в зазначений період таких тенденцій не виявлено. Посилене поведінкове демонстрування власної чоловічності, притаманне хлопчикам 7-8 років з неповних сімей, обумовлює однаково високий рівень поведінкової відповідності власним гендерним концептам і в молодшому шкільному, і в підлітковому віці ($U_{кгч}=390,5$ при $U_{кгж}=188$, $p<0,01$). Такі результати ставлять під сумнів тезу, що опанування гендерної ролі є новоутворенням підліткового віку. Виховання у сім'ї без батька спонукає хлопчика до активного поведінкового здійснення власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках ще в молодшому шкільному віку. Тож час оволодіння гендерною роллю, ймовірно, варіює у зв'язку із соціальною ситуацією розвитку хлопця.

Становлення глибинного компонента гендерної ідентичності хлопців із повних сімей характеризується двома тенденціями змін у гендерному образі: зміною глибинних образів Чоловіка і Жінки та сталістю відповідності їм ($H_{крч}=5,13$; $H_{крж}=5,13$). Так, відповідно до психології кольору, глибинний образ Чоловіка із віком хлопців з повних сімей має тенденцію до втрати семантики негативізму, домінантності, напруженості, тривоги, однак разом з тим він втрачає і свою фалічну, архетипно чоловічну ресурсність, розвивається або в напрямку емоційної нейтральності, прийняття, або в напрямку відсторонення, пригнічення емоційного зв'язку з ним. У розвитку глибинного образу Жінки ми встановили загальну тенденцією до зниження тривоги респондентів по відношенню до жіночого, згасання страху і напруги, пов'язаних із загрозою від матері, її глибинними руйнівними інтенціями, материнською владою. Однак в аспекті відповідності образу Я зазначеним образам Чоловіка і Жінки ми виявили сталість глибинних відношень між об'єктами Самості та об'єктами гендеру, характерні для хлопчиків з повних

сімей. Якщо до підліткового віку – в молодшому шкільному – ми ще можемо засвідчити рудименти інфантильної ідентифікації з жіночим, то надалі глибинні образи можуть уточнюватись, змістовно доповнюватись, спонукаючи тим самим змінюватись і образ Я, однак відношення між ними – власне гендерна ідентичність – є незмінним у нормальному гендерному розвитку, навіть у разі, якщо об'єкти для ідентифікації – глибинні образи Чоловіка і Жінки – мають деструктивний, невротичний характер.

У становленні глибинного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей вказані тенденції порушено. До підліткового віку глибинний гендерний образ у семантичному розумінні розвивається подібно до діагностованого в контрольній групі. Рівень відповідності йому в зазначений період також не має специфіки, обумовленої відсутністю батька, окрім лише тієї, що в молодшому шкільному віці задля встановлення цього рівня використано більше ідентифікаційних елементів ($H_{гч}=30,65$, $p<0,01$). Однак у юнацькому віці нами була констатована інфантилізація образу Чоловіка, емоційне знецінення образу Жінки та гендерна асиметрія глибинного виміру психіки, пов'язана з посиленням відповідності глибинному образу Чоловіка та послабленням відповідності образу Жінки ($H_{крч}=14,86$, $p<0,01$; $H_{крж}=14,86$, $p<0,01$). Зіставлення цих даних із отриманими в контрольній групі вибірки дозволило нам зробити висновок про регресійні процеси гендерного змісту в несвідомому юнака.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї, внаслідок чого було уточнено поняття гендеру та гендерної ідентичності особистості; визначено механізми, агенти та логіку становлення гендерної ідентичності в онтогенезі; розглянуто особливості неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця; виявлено особливості гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей у різні вікові періоди; встановлено динамічні особливості становлення гендерної ідентичності хлопця в умовах неповної сім'ї. Узагальнення результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження дозволило нам підтвердити висунуті припущення та сформулювати такі висновки:

1. У науковій літературі з порушеної проблеми функціонують три основні теоретико-методологічні підходи до питання гендерної ідентичності особистості, які визначають орієнтири і у вивченні її становлення. Свідомісний підхід розглядає гендерну ідентичність як аспект самосвідомості або певний ступінь усвідомлення своєї статі, гендеру. Статусно-рольовий підхід тлумачить гендерну ідентичність як статус оволодіння гендерною роллю, якість відтворення чоловічності чи жіночності у поведінці. Самісний підхід тлумачить гендерну ідентичність як умовний аспект Самості, Власного Я, особистісної ідентичності в цілому. Зіставлення даних підходів обумовило визнання того, що вони апелюють до значущих аспектів гендерного: глибинного, когнітивного і поведінкового, які доцільно розглядати як взаємопов'язані.

2. Синтез теоретико-емпіричних напрацювань зазначених підходів дозволив нам визначити гендерну ідентичність як умовний аспект особистісної ідентичності в

цілому, що апелює до гендеру – цілісної психічної репрезентації статі, сповненої неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобутої індивідом у результаті набуття індивідуального досвіду. Якщо гендер є перш за все реальним, що потребує означення, то гендерна ідентичність, відповідно, є цілісним переживанням автентичності означення гендеру, переживанням неперервної самототожності, справжності себе як чоловіка або жінки на різних рівнях відношень гендеру до Самості. На когнітивному рівні гендерна ідентичність виражає відповідність концепту Я індивідуальному гендерному концепту, на глибинному – відповідність образу Я своєму гендерному образу, на поведінковому – відповідність індивідуальних практик здійснення статі їхнім гендерним маркуванням.

3. Становлення гендерної ідентичності особистості зумовлене взаємодією трьох груп детермінант: механізмів, агентів та природної нужди до означення статі і до встановлення ідентичності між внутрішніми об'єктами, обумовленої спрямованістю психіки до збереження цілісності. Агентами становлення гендерної ідентичності особистості, за нашими висновками, є зовнішні по відношенню до індивіда чинники, що здійснюють цілеспрямований або ж нецілеспрямований вплив на його гендерний розвиток: особистісні риси та ставлення значущих осіб обох статей і мовленнєві репрезентації феноменів культури. До основних механізмів становлення гендерної ідентичності особистості як внутрішніх способів конструювання і реконструювання індивідуальної психічної реальності індивіда у процесі здобуття гендерного досвіду з метою досягнення переживання відповідності Самості гендеру ми віднесли ідентифікацію, соціалізацію, інтеріоризацію, ініціацію та індивідуацію. Самодетермінація цього процесу, пов'язана із нуждою, робить можливим вплив агентів на становлення гендерної ідентичності, який приймається особистістю як гендерний досвід завдяки дії специфічних механізмів.

4. Становлення гендерної ідентичності як процес появи та смислового збагачення індивідуальної ідентичності особистості відносно її гендеру в ході психосексуального розвитку індивіда бере початок з диференціації Я та характеризується появою новоутворень: гендерної константності до 6–7 років, гендерної ролі до 13–14 років та гендерного самовизначення, пов'язаного з розв'язанням юнацької кризи у 17–18 років.

5. Становлення гендерної ідентичності чоловіка має характерні онтогенетичні особливості та спрямоване на реалізацію певної системної якості, під якою одна група дослідників розуміє маскулінність, інша – чоловічність. За нашими висновками маскулінність є змінною соціальною репрезентацією чоловічності, яка пропонує представникам чоловічої статі бажані репертуари атрибутивного означення і пов'язана із зовнішньою компенсацією внутрішньої нестачі та тривогию перед незбагненим жіночим. Чоловічність же тлумачиться нами як від народження іманентно властива чоловікам психічна потенція, обумовлена статтю, яка в подальшому, слугуючись культурою, вибудовує довкола себе різнорівневу систему означень, тож потребує не формування чи здобуття, а пізнання, розвитку, індивідуального означення і прийняття індивідом.

6. По відношенню до становлення гендерної ідентичності хлопця відсутність батька в сім'ї може мати такі наслідки: невиконання ключових батьківських ролей;

актуалізація руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки; зниження якості образу батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка.

7. Становлення гендерної ідентичності хлопця може бути досліджене завдяки визначенню змістових та динамічних характеристик компонентів, що її складають, і їх порівнянню між різними віковими групами. Методично таке завдання втілюване завдяки поєднанню діагностичних методів: методу опитування за опитувальником С. Бем (BSRI), методу експертних оцінок та методу аналізу серії психомалюнків «Я», «Чоловік» та «Жінка» за допомогою розробленого нами бланку. Зіставлення отриманих даних у вибірках хлопців з повних і неповних сімей дозволило нам робити висновки про особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї.

8. На кожному з досліджених нами вікових етапів становлення гендерної ідентичності існують математично або інтерпретативно підтверджені відмінності між хлопцями з повних і неповних сімей, що свідчить про високу детермінаційну вагу чинника відсутності батька. Гендерна ідентичність хлопців з неповних сімей у всіх трьох вікових групах є більш фрагментованою, розузгодженою, ніж це характерно хлопцям з повних сімей, що унеможлиблює її однобічне вивчення в індивідуальному обстеженні клієнта з неповної сім'ї.

9. У молодшому шкільному віці хлопчик з неповної сім'ї на когнітивному рівні досягає гендерної ідентичності через інфляцію й ідеалізацію чоловічого, десеміотизацію і мінімізацію жіночого та встановлення лабільної межі між ними у власному гендерному концепті. На поведінковому – через виражене демонстрування власної чоловічності в індивідуальних гендерних практиках. На глибинному – через посилення ідентифікаційних зв'язків із власним гендерним образом, на протиположності відторгненню жіночності, характерному для хлопчиків з повних сімей. У той час, як цілісній гендерній ідентичності хлопчика 7–8 років з повної сім'ї характерні роз'єднаність, нелінійність зв'язку між усвідомлюваним та неусвідомлюваним, що пов'язане із нерелевантністю цього віку, гендерна ідентичність хлопчика з неповної сім'ї є фрагментованою: її когнітивний, поведінковий та глибинний компоненти не пов'язані між собою. Усвідомлення власної чоловічності хлопчиком не корелює з її проявами, а останні не виражають ступінь глибинного прийняття образу Чоловіка.

10. У підлітковому віці хлопець з неповної сім'ї на когнітивному і поведінковому рівнях досягає гендерної ідентичності через інфляцію чоловічого, амбівалентності жіночого та їх змістову індивідуалізацію. На глибинному рівні гендерна ідентичність хлопців 13–14 років з неповних сімей характеризується узгодженістю образу Я із власними гендерними образами, однак останні характеризуються низькоресурсним чоловічим та амбівалентним жіночим компонентами. У цілому, за своїми структурними характеристиками, гендерна ідентичність хлопців 13–14 років із неповної сім'ї характеризується низьким рівнем узгодженості, де фантазматичне уявлення про власну відповідність чоловічності функціонує окремо від її реального здійснення чи глибинного прийняття, а особливості здійснюваних гендерних практик можуть вказувати на кризу гендерної ідентичності особистості, але є неінформативними відносно норми.

11. У юнацькому віці гендерна ідентичність є менш специфікована чинником відсутності батька. Так, когнітивний компонент гендерної ідентичності юнаків з неповних сімей не відрізняється від такого, який мають юнаки із повних, і за розробленістю гендерного концепту та концепту Я, і за рівнем відповідності між ними, що досягається завдяки відмінностям у їхній семантиці. Глибинній же складовій гендерної ідентичності юнаків 17–18 років з неповних сімей характерна регресія, що виявляється у досягненні відповідності з глибинним образом чоловічності через посилення внутрішньої гендерної асиметрії, інфантилізації образу Чоловіка, емоційне знецінення образу Жінки. В аспекті структурних характеристик гендерна ідентичність юнаків з неповних сімей характеризується низьким ступенем узгодженості між її когнітивним та глибинним компонентом, що пов'язане із нормальною для вікового гендерного розвитку потребою до гендерного самовизначення.

12. Особливості становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї обумовлені: на когнітивному рівні – тенденцією до стагнації жіночої компоненти гендерного концепту; на поведінковому рівні – реалізацією потреби у спостережуваному підтвердженні власної чоловічності; на глибинному – тенденцією до інфантилізації образу Чоловіка та регресії у способах досягнення ідентичності.

Отже, обидві гіпотези нашого дослідження доведені:

По-перше, становлення гендерної ідентичності хлопців в умовах виховання в неповній сім'ї – без батька – дійсно відрізняється від притаманного хлопцям з повних сімей. Причому площа цих відмінностей полягає не стільки у рівні переживання відповідності своєму гендеру, скільки у способах його досягнення та у змісті репрезентацій статі і Самості, які його складають.

По-друге, у хлопців із неповних сімей ми констатували більш виражену неузгодженість між різними рівнями функціонування гендерної ідентичності, характерну усім дослідженим нами віковим групам.

Безсумнівно, дане дослідження не охоплює усе коло питань, пов'язаних зі становленням гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї. Перспективним, на наш погляд, є дослідження особливостей гендерної ідентичності чоловіків, які свого часу виховувались без батька, у період зрілості на предмет наявності в ній рудиментів встановленої нами компенсації, інфантилізації та регресії. Іншим перспективним напрямком у продовженні нашого дослідження ми вважаємо стандартизацію використаної групи методик для кожного віку, що уможливить встановлення особливостей гендерної ідентичності хлопця в діагностичній та консультативній роботі психолога-практика.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у провідних наукових фахових виданнях України:

1. Боровцова М. С. Особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в неповній сім'ї / М. С. Боровцова // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 18. – С. 40–52.
2. Боровцова М. С. Гендерна ідентичність особистості: теоретичний аналіз / М. С. Боровцова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2011. – Т. 16, Вип. 17. – С. 19–29.

3. Боровцова М. С. Механізми становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова // Наука і освіта. – 2011. – № 10 / CVI. – С. 9–13.
4. Боровцова М. С. Становлення чоловічої гендерної ідентичності / М. С. Боровцова // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 48–58.
5. Боровцова М. С. Агенти становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова / Соціальна психологія. – 2012. – № 1/2 (51/52). – С. 128–136.
6. Боровцова М. С. Становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова // Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2012. – Вип. 16. – С. 65–74.
7. Боровцова М. С. Гендер як неповторна репрезентація статі / М. С. Боровцова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т. 17, Вип. 5. – С. 6–12.

Матеріали доповідей на науково-практичних конференціях:

8. Нікіфорова М. С. Гендерна ідентичність особистості: зміст і динаміка (аналіз теоретичних підходів) / М. С. Нікіфорова // Соціум. Наука. Культура : Сьома всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 22–24 січ. 2011 : тези доп. – К., 2011. – Ч. 4. – С. 26–29.
9. Никифорова М. С. Маскулинность как спектакль мужественности / М. С. Никифорова // Дни науки ТНУ им. В. И. Вернадского : XL науч. конф. профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов : тези доп. – Сімферополь, 2011. – С. 179–180.
10. Боровцова М. С. За кулисами маскулинности: мужественность как личностная и научная проблема / М. С. Боровцова // Современная психология: теория и практика : II междунар. науч.-практ. конф., 29–30 сен. 2011 : тези доп. – М., 2011. – С. 32–36.
11. Боровцова М. С. До проблеми визначення типів гендерної ідентичності / М. С. Боровцова // Actual problems and modern trends of development of psychology and pedagogic : XIVth International Scientific and Practical Conference, 24–28 november 2011 : тези доп. – Київ ; Лондон, 2011. – С. 158–159.
12. Боровцова М. С. Психологічні труднощі у становленні гендерної ідентичності чоловіків / М. С. Боровцова // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., 16–17 груд. 2011 : тези доп. – Львів, 2011. – С. 9–10.
13. Боровцова М. С. Гендерна ідентифікація та ідентичність особистості / М. С. Боровцова // Педагогіка і психологія: наука, освіта, інновації : міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 груд. 2011 : тези доп. – Одеса, 2011. – С. 11–13.
14. Боровцова М. С. Неполная семья как агент становления мужской гендерной идентичности / М. С. Боровцова // Социально-психологические проблемы и исследования детства: ребенок в семье, институтах образования и группах сверстников : междунар. науч.-практ. конф., 20–21 янв. 2012 : тези доп. – Пенза ; Вітебськ ; Москва, 2012. – С. 45–49.
15. Боровцова М. С. Детермінанти становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова // Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства : I Всеукр. наук.-практ. конф., 24–25 лют.

- 2012 : тези доп. – Кременчук, 2012. – С. 102–103.
16. Боровцова М. С. Роль гомоеротичного потягу у становленні чоловічої гендерної ідентичності / М. С. Боровцова // Людина і сучасне суспільство: проблеми педагогіки та психології : міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 бер. 2012 : тези доп. – Львів, 2012. – С. 11–12.
  17. Боровцова М. С. Батько як агент становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова // Педагогіка та психологія: наука, реальність, застосування : наук.-практ. конф., 20–21 квіт. 2012 : тези доп. – Харків, 2012. – С. 55–57.
  18. Боровцова М. С. Особенности гендерной идентификации у мальчиков младшего школьного возраста / М. С. Боровцова // Дни науки ТНУ им. В. И. Вернадского : ХLI науч. конф. профессорско-преподавательского состава, аспирантов и студентов : тези доп. – Сімферополь, 2012. – С. 183–184.
  19. Боровцова М. С. Гендер как элемент психической реальности личности / М. С. Боровцова // Гендер, права человека, историческое знание: актуальные проблемы и перспективы исследований : I всероссийская науч. конф. с междунар. участием, 25 мая 2012 : тези доп. – Ліпецьк, 2012. – С. 4–7.
  20. Боровцова М. С. Становлення гендерної ідентичності особистості / М. С. Боровцова // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин : IV міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 трав. 2012 : тези доп. – Київ ; Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 77–78.
  21. Боровцова М. С. Особливості гендерного концепту хлопчика-підлітка / М. С. Боровцова // Основні парадигми педагогіки та психології в ХХІ столітті : міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 червня 2012 : тези доп. – Одеса, 2012. – С. 7–9.
  22. Боровцова М. С. Гендерный концепт и его особенности у юношей / М. С. Боровцова // Актуальные проблемы психологии и педагогики в условиях глобализации социума : междунар. науч.-практ. конф., 28–29 июня 2012 : тези доп. – Х., 2012. – С. 152–155.
  23. Боровцова М. С. Мужская гендерная идентичность как объект психологического исследования / М. С. Боровцова // Гендерные аспекты гуманитарных наук : междунар. заочная науч.-практ. конф., 09 июл. 2012 : тези доп. – Новосибірськ, 2012. – С. 5–9.
  24. Боровцова М. С. Особливості поведінкового компоненту гендерної ідентичності хлопців-підлітків з неповних сімей / М. С. Боровцова // Badania naukowe. Teoria i praktyka : Miedzynarodowa naukowe-praktyczna konferencja, 29–31.08.2012 : тези доп. – Вроцлав, 2012. – С. 5–7.
  25. Боровцова М. С. Особливості поведінкового компонента гендерної ідентичності хлопчиків 7–8 років з неповних сімей / М. С. Боровцова // Прогрессивное развитие мировой науки : II Междунар. науч. конф., 1–3 сен. 2012 : тези доп. – Донецьк, 2012. – С. 45–47.

АНОТАЦІЯ

Боровцова М. С. Становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара МОНмолодьспорту України,

Дніпропетровськ, 2013.

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення особливостей становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї.

Визначено теоретико-методологічні підходи до вивчення гендерної ідентичності, уточнено її зміст та зв'язок із гендером особистості, здійснено аналіз типологій гендерної ідентичності, з'ясовано основні детермінанти, хід та новоутворення становлення гендерної ідентичності особистості в онтогенезі, розкрито особливості становлення гендерної ідентичності чоловіка, визначено можливості та обмеження неповної сім'ї як агента становлення гендерної ідентичності хлопця.

Розроблено діагностичний комплекс, що уможливив дослідження особливостей гендерної ідентичності хлопців та її становлення на трьох рівнях функціонування: глибинному, когнітивному та поведінковому. Зокрема, запропоновано бланк для вивчення глибинного компонента гендерної ідентичності особистості методом аналізу серії психомалюнків: «Я», «Чоловік» та «Жінка».

Внаслідок проведеного емпіричного дослідження встановлено особливості гендерної ідентичності хлопців молодшого шкільного, підліткового та юнацького віку, що зростають у неповній сім'ї, а також особливості становлення когнітивного, поведінкового та глибинного компонента гендерної ідентичності хлопців з неповних сімей і її структури.

Ключові слова: гендер, гендерна ідентичність, маскуліність, неповна сім'я, чоловічість.

АННОТАЦІЯ

Боровцова М. С. Становление гендерной идентичности мальчиков в неполной семье. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара Министерства образования и науки, молодежи и спорта Украины, Днепропетровск, 2013.

В диссертации осуществлены теоретическое обоснование и эмпирическое изучение особенностей становления гендерной идентичности мальчиков в неполной семье.

Определены теоретико-методологические подходы к изучению гендерной идентичности: апеллирующий к сознанию, статусно-ролевой и самостный. Уточнено содержание гендерной идентичности и ее связь с гендером личности как с целостной психической репрезентацией пола, наполненной неповторимым динамичным глубинным, когнитивным и поведенческим смыслом женского и мужского, полученной индивидом в процессе обретения индивидуального опыта. Предложено толкование гендерной идентичности как непрерывного переживания самотождественности, подлинности себя как мужчины или женщины на разных уровнях отношения гендера к Самости. Рассмотрены типологии гендерной идентичности, выяснены основные детерминанты, процесс и новообразования становления гендерной идентичности личности в онтогенезе, раскрыты особенности становления гендерной идентичности мужчины, а также значение маскулинности и мужественности в ее поддержании, определены особенности неполной семьи как агента становления гендерной идентичности мальчика.

Разработан диагностический комплекс, позволяющий исследовать

особенности гендерной идентичности мальчиков и ее становление на трех уровнях функционирования: глубинном, когнитивном и поведенческом. В частности, предложен бланк для изучения глубинного компонента гендерной идентичности личности методом анализа серии психорисунков: «Я», «Мужчина», «Женщина».

Вследствие проведенного эмпирического исследования выявлены особенности гендерной идентичности мальчиков младшего школьного, подросткового и юношеского возраста, растущих в неполных семьях, а также особенности становления когнитивной, поведенческой и глубинной составляющей гендерной идентичности мальчиков из неполных семей и ее структуры. Подтверждены обе гипотезы исследования: о наличии различий в становлении гендерной идентичности мальчиков, растущих в полных и неполных семьях; о более выраженной рассогласованности между уровнями функционирования гендерной идентичности мальчиков из неполных семей на каждом из исследуемых возрастных этапов.

Установлено, что особенности становления гендерной идентичности мальчиков в неполной семье обусловлены: на когнитивном уровне – тенденцией к стагнации женского компонента гендерного концепта; на поведенческом уровне – реализацией потребности в наблюдаемом подтверждении собственной мужественности; на глубинном – тенденцией к инфантилизации образа Мужчины и регрессии в способах достижения идентичности.

Ключевые слова: гендер, гендерная идентичность, маскулинность, мужественность, неполная семья.

SUMMARY

Borovtsova M. S. Development of Boys' Gender Identity in Single-Parent Families. – On the right of manuscript.

Thesis for the degree of Candidate in Psychology on specialty 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – Dnipropetrovs'k National University named after Oles' Honchar of Ministry of Education and Science, Youth and Sport of Ukraine, Dnipropetrovs'k, 2013.

The dissertation dwells on theoretical foundation and empirical research of peculiar traits of development of boys' gender identity in single-parent families.

Theoretical and methodological approaches to gender identity research are specified, the meaning of gender identity and its connection to the personal gender is disambiguated, general determinants, stages and new concepts of personal gender identity development in ontogenesis are clarified, peculiar traits of male gender identity development are dwelled upon, possibilities and restrictions of a single-parent family as an agent of boy's gender identity development are determined.

A diagnostic system for researching specificities of boys' gender identity and its development through three functional stages (unconscious, cognitive and behavioral) is developed. In particular, a form for studying the unconscious component of personal gender identity via analysis of psycho drawings series "Me", "Man" and "Woman" is suggested.

Peculiar traits of the gender identity of junior schoolboys, male teenagers and young adults from single-parent families were specified as the result of the conducted empirical research; as well as the structure of a boy's from single-parent family gender identity and the specificities of development of cognitive, behavioral and unconscious components of it.

Key words: gender, gender identity, masculinity, manliness, single-parent family.

Підписано до друку 18.01.2013.
Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. – 1,4. Авт. арк. – 0,9.
Тираж 150 пр.

Друкарня СПД Щербенок С. Г.
Свідоцтво ДП 126-р від 12.10.2004.
вул. Рокоссовського, 5/3, м. Кривий Ріг, 50027.
(0564) 92-20-77.